

А.А.Шульгіна

ПОЛІТИЧНІ ВИБОРИ ЯК ЧИННИК ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ УЧАСТІ

Питання про вибори є актуальними в наш час. До ролі виборів та сутності впливу виборчих систем звертаються багато вчених і політиків, які намагаються проаналізувати сутність цих проблем. Так, наприклад, О.Нельма у своїх працях аналізує основні концептуальні засади виборчого процесу в Україні, національної інтеграції, парламентських та президентських виборів. Він дає відповідь не лише на питання, хто був обраний Президентом України, але й з'ясовує ті обставини, де, хто і як його обрав. Тобто у його курсі лекцій та статтях викладені більш детальні й широкі погляди на етнічні та національнотворчі процеси¹. Інший вчений — М.Процьків у своїх дослідженнях розглядає передвиборчу кампанію як форму політичної комунікації. Він стверджує, що під час виборчого марафону політична комунікація займає центральне місце у політичній діяль-

ності й має вирішальне значення для подальшої долі політика чи політичної структури, розвитку політичних процесів у суспільстві².

Н. Хома у своїх статтях та монографіях розкриває питання мотивації поведінки особи у виборчому процесі, а також завдання мотивації голосування виборців та певних кандидатів³.

П. Удовенко та А. Зельницький в розробленому ними посібнику висвітлюють зміни, що відбуваються в політичній системі суспільства після проведення виборів до парламенту й органів місцевого самоврядування на пропорційній основі та переходу до парламентсько-президентської форми правління країною. У ньому подано методологічні основи аналізу, моніторингу та оцінки діяльності місцевих організацій політичних партій, інструментарій, запропонований громадським організаціям для посилення їхнього впливу на формування і впровадження партійної політики, а також результати його використання⁴.

Вибори в Україні не залишилися без уваги і з боку політологів Росії. Велике місце в книзі С. Жильцова приділено аналізу інформаційних технологій, застосовуваних у вирішенні політичних питань. Їхнє комплексне використання здійснювало цілеспрямований психологічний вплив на населення України. Автор доходить висновку, що застосування спеціальних технологій маніпулювання масовою свідомістю багато в чому стало вирішальним у формуванні суспільної думки. В результаті була обмежена можливість здійснення вільного й усвідомленого волевиявлення громадян України. Одночасно на органи влади на всій території України виявлявся систематичний тиск⁵.

Але всі перераховані дослідження не висвітлювали проблему виборів як форми політичної участі. У більшості досліджень питання виборчої активності або пасивності, політичного абсентеїзму розглядаються побіжно або й взагалі залишаються поза увагою дослідників. Тому в цій статті автор ставить за мету проаналізувати і переконати в доцільності широко застосованої методики аналізу електоральних процесів, цінність якої полягає в тому, що вона безпосередньо спирається на теоретичну парадигму дослідження виборів — просторову модель голосування.

Історія демократії — це багато в чому історія розвитку постійних і легальних каналів артикуляції громадянами своїх переваг. Від ступеня доступності таких *каналів* і міри їх використання багато в чому залежить ефективність демократії. Голосування на виборах — найбільш важлива і масова форма політичної участі.

За допомогою виборів відбувається формування уряду й забезпечується механізм, за допомогою якого суспільні настанови відображаються на державній політиці. Крім того, вибори виконують певні латентні функції. Вони легітимізують владу, стримують політичні та соціальні конфлікти. Акт голосування дає індивіду змогу відчути свою причетність до формування суспільно значущих рішень, відчути себе здатним вплинути на урядову політику, навіть коли на практиці його роль вкрай незначна. Отже, голосування сприяє інтеграції політичної системи, відтворенню її базових принципів і підтримці демократичного режиму в загалом⁶.

Вибори — це один із чинників, який визначає найпоширенішу і наймасовішу форму політичної участі у всьому світі — електоральну участь, а також участь у референдумах. Решта форм політичної участі залишаються другорядними для більшості громадян або ж є сферою компетенції так званого «політичного класу» — осіб, які професійно займаються політикою. Для останніх це вже вид професійної діяльності, який є джерелом доходів більшості з них.

Досвід багатьох країн світу свідчить про те, що одне з центральних місць у політичному процесі суспільства і держави, які стали на демократичний шлях розвитку, посідають проблеми створення виборчого законодавства, адекватного стану суспільних відносин. Вибори є не тільки формою прямого народовладдя. Вони є розрізненням людьми кращих поміж себе, виокремленням еліт. Вибори є національним процесом, що формує політичне ядро нації та визначає її політичного лідера.

У руслі розгляду досліджуваної проблеми доцільно навести наступні міжнародні норми електорального вибору, зафіксовані в Загальній декларації прав людини та в Міжнародному пакті про громадські і політичні права:

- атмосфера поваги до прав людини і відсутність залякування;
- самовизначення — право на вільні та справедливі вибори;
- право на участь в управлінні.

У ст.21 Загальної декларації прав людини, яка є обов'язковою для всіх країн, що є членами ООН, зазначено: «Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через посередництво вільно обраних представників...». Ці вимоги уточнені в ст.25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права: відсутність дискримінації; свобода переконань і висловлювання цих переконань; свобода об'єднань, мирних зборів і переміщення під час виборчих кампаній; право на безпеку особи і належ-

не правозастосування; суспільна довіра в електоральному процесі — найважливіша умова справжніх виборів, яка виявляється в утворенні ефективного та неупередженого апарату з проведення виборів, що діє на принципах відкритості і прозорості (можливість громадськості і кандидатам спостерігати за всіма аспектами підготовки до виборів); залученні політичних конкурентів до електорального процесу в повному обсязі; відкритості електорального процесу для контролю з боку громадян та їх організацій; переконання електорату у важливості виборів, а також у тому, що їх особиста безпека і таємниця голосування будуть поважатися; забезпечення участі в контролі за перебігом виборів незалежних спостерігачів, які застосовують на довіру⁷.

Таким чином, вибори є не тільки індикатором рівня національної інтеграції. Вони, безумовно, відповідним чином впливають на національно-інтеграційний процес, підсилюючи або, навпаки, гальмуючи його. Найбільш показовими у цьому плані є вибори народних депутатів та вибори Президента України. Що ж до місцевих виборів, то вони радше пов'язані із виконанням завдань розвитку інституту самоврядування. Демократичність виборів забезпечується законами, у яких закладено основні принципи їх проведення. Основними концептуальними засадами виборчого права в Україні, що викладені в Конституції, є:

- його загальність, поширення на всіх без винятку громадян України, які мають право голосу;

- його рівність, передбачення однаковості застосування до всіх виборців; будь-які прямі або непрямі привілеї або обмеження прав громадян України забороняються;

- прямота його дії, тобто ніхто не може проголосувати замість громадянина;

- його таємність.

Перераховані засади стосуються здебільшого реалізації активного виборчого права, тобто права обрати. Однак під час виборчої кампанії йдеться також про найефективнішу реалізацію й пасивного виборчого права, тобто права бути обраним. Викладені концептуальні засади мають забезпечити здійснення прямого народовладдя і є виключно гуманними й демократичними, але на практиці забезпечити дію бездоганних механізмів та їх реалізацію дуже важко. Ми маємо намір прослідкувати вплив виборів на будь-яке суспільне життя, будь-які соціальні процеси, і маємо зважати на існування зазначеної відстані й робити висновки, виходячи з реалій життя.

В ідеалі вибори є змаганням особистих якостей кандидатів та їхніх програм. Змагання має бути чесним, відкритим та прозорим. Саме це й називають демократичними виборами. За найзагальнішою теорією виборів їхня схема є досить простою. Висуваються кандидатури на заміщення різних посад. Виборці голосують. Відбувається підрахунок голосів і, відповідно до виду виборів та типу виборчої системи, розподіляються місця в органах влади, які є предметом змагання. Значення виборів полягає в тому, що обирають найдостойніших людей, які зможуть забезпечити належне функціонування органів влади та належний рівень суспільного розвитку (економічний, соціальний, політичний).

У реальній політиці на виборчий процес впливає низка чинників. По-перше, сучасні політичні спільноти є надто великими, тому їхні члени не знають один одного особисто. Обрати найдостойнішого кандидата дуже важко, оскільки фактично знайомство з ним часто відбувається лише з початком виборчої кампанії. Тому виборці змушені вірити обіцянкам кандидата і його команди. Об'єктивні дані, звісно, є, проте можливість їх використання і довіра до них надто обмежені й залежать від багатьох чинників. По-друге, постає проблема достовірності інформації та чесності учасників виборів. По-третє, через те, що вибори є частиною політичного процесу, на них переносяться всі його риси, при цьому навіть підсилюючись. Окрім явної (зустрічі з виборцями, агітація, пропаганда, дебати) існує і прихована частина виборчого процесу — коли укладають різні домовленості, які часто відіграють набагато важливішу роль, ніж відкрита виборча кампанія. Електорат обирає політиків для вирішення конкретних завдань і програм, визначає таким чином стратегію дій влади. У країнах з розвинутою демократією існує традиція: під час зустрічей з виборцями та через інші канали кандидати у владні структури виявляють такі проблеми й питання, які найбільше хвилюють населення. В ідеалі для демократичних виборів характерна наступна процедура. Кандидати висувають цілий пакет зрозумілих для виборців пропозицій; порівнюючи й оцінюючи ці пропозиції, виборці співвідносять їх зі своїми інтересами й вирішують, кому надати перевагу. Мета будь-якої передвиборчої кампанії — залучити максимальну кількість виборців для перемоги на виборах. Вивчення громадської думки — одна з основних умов реальної організації передвиборчої кампанії. Це основний і практично єдиний шлях досягти її ефективності. Дослідження підстав політичної участі особи у виборчому процесі можна здійснювати, аналізуючи:

- мотивацію абсентеїзму;
- мотивацію участі у голосуванні;
- мотивацію конкретного електорального вибору;
- мотивацію участі громадян у різноманітних формах електронної діяльності.

Серед мотивів поведінки, що стримують участь у виборах, помітну роль відіграють: почуття байдужості до політичних справ, низький рівень довіри до органів державної влади, заплутаність виборчого процесу, а також відсутність чітких відмінностей між програмними положеннями політичних партій. Зокрема, статuti і програми політичних партій засвідчують їх надзвичайну подібність, що заважає виборцям зробити свідомий, продуманий вибір. Серед політичних умов поряд з історичними традиціями слід відзначити: існування сильного громадянського суспільства зі структурними інститутами, розвинену багатопартійність, усталену законодавчу базу. Аналіз усіх цих умов крізь призму української дійсності свідчить про слабкість об'єктивних засад для можливостей впливу виборців на формування політичних рішень і організації органів влади загалом.

В Україні за роки незалежності у багатьох верствах суспільства склалося негативне ставлення не тільки до політики і політиків, а й до самого інституту виборів. Люди вважають, що вибори не полегшують їхнє життя, переконані, що виборці цікавлять політиків тільки під час виборів, а потім їм байдуже до проблем пересічних громадян. Звідси й зростаюча кількість громадян, які принципово відмовляються голосувати. Наприклад, за результатами опитувань Центру О.Разумкова лише 4–6% респондентів вірило, що вибори 2002 року пройдуть «чесно, без підтасовок». Протягом 1994–2001 рр. цей показник зменшився вчетверо⁸. Запевнення нової влади щодо демократичності виборів 2006 р. і недопущення використання під час кампанії «брудних» технологій та адміністративного ресурсу не стали достатньо переконливими для значної частини виборців. Лише 4–6% громадян вважали, що у виборах до парламенту практично не використовуватимуться «брудні» виборчі технології⁹. Тобто можна констатувати, що громадська думка з окреслених питань принципово не змінилася з часів, що передували президентській виборчій кампанії 2004 р., коли 81% громадян вважали, що «брудні» технології використовуватимуться під час виборчої кампанії, і лише трохи більше 4% — що вони практично не використовуватимуться¹⁰.

Показником демократичності виборчого процесу є явка виборців на вибори. За деякими дослідженнями, проведеними в середині 1997 р., понад 30% виборців України схилилося до думки не брати участі у виборах до Верховної Ради України або голосувати проти всіх, незалежно від того, хто з кандидатів конкретно виявиться в остаточному списку для голосування¹¹. У голосуванні ж на виборах народних депутатів України 2002 року взяло участь 24 174 975 виборців, або 65,22% виборців, включених до списків. Порівняно з парламентськими виборами 1998 року, активність виборців на виборах 2002 р. по Україні була на 4,42% нижчою¹². Стосовно останньої виборчої кампанії до парламенту України, то переважна більшість (75,2%) громадян мала намір взяти участь у голосуванні. Це приблизно 27,4 млн. виборців (загальна кількість виборців в Україні — близько 36,5 млн. осіб). Однак, як засвідчили спостерігачі від ОБСЄ та СНД, незважаючи на те, що вибори до парламенту в Україні визнано як демократичні та такі, що відбулися, у голосуванні не змогли взяти участь близько 10–12% виборців, що відбулося через технічні проблеми, які виникли в процесі голосування: плутанина в списках виборців, величезні черги тощо.

У зв'язку з цим очевидно, що відмова виборців від участі у голосуванні створює серйозні проблеми. Одна з них полягає в тому, що високий рівень абсентеїзму (неявки на вибори) призводить до нерівномірного представництва різних груп — менш активні групи в підсумку мають менший політичний вплив. Зазначимо, що сучасною світовою тенденцією є неухильне зниження явки виборців на виборах усіх рівнів. Абсентеїзм — це характерна хвороба західних країн: до виборчих дільниць зазвичай приходять в середньому 50% американців, французів, англійців¹³. В Україні рівень електоральної участі є дещо вищим. Однак тенденції до її зниження зберігаються, і вони досить стійкі. Вірогідність того, що під час виборчої кампанії абсентеїсти змінять свою налаштованість, дуже незначна¹⁴. Також однією з форм протестної поведінки на виборах є голосування «проти всіх». Інститут голосування «проти всіх» багатий в чому специфічний саме для України і деяких держав, які раніше входили до складу СРСР. У демократичних західних країнах така форма політичного волевиявлення практично не поширена (вважається, якщо виборцю немає за кого проголосувати, він просто не приходять на вибори)¹⁵.

Досліджуючи електоральну участь з метою її ідентифікації та, як зазначалося раніше, для вибудовування достовірних прогнозів

щодо результатів виборів, ми перш за все досліджуємо громадську думку у виборчому процесі. Громадська думка є одним з найбільш складних за змістом і функціями соціальних феноменів, об'єктом дискусій та суперечок і тому потребує постійної наукової рефлексії. Деякі вчені взагалі мають сумніви щодо того, чи можна вживати термін «громадська думка» стосовно вітчизняних реалій, і вважають більш точним поняття «суспільні настрої»¹⁶.

Громадська думка існувала в усі історичні часи. Але сам термін з'явився в Англії у XII ст., коли лорд Дж. Солсбері в 1159 р. вжив термін «Public opinion». Опитування громадської думки стали буденним фактом політичного життя України. Сформувався попит на вивчення політичної громадської думки, інформаційний ринок даних про її стан і динаміку.

Соціологічні опитування громадської думки були головним інструментом для представників напряму, який дістав у політології назву соціологічного підходу в дослідженні виборів (Колумбійський університет — 40–50-ті роки XX ст., група П.Лазарсфельда). Основною метою для вчених, які працювали в межах біхевіористської методології, було вивчення особливостей електоральної поведінки різних груп та верств виборців, визначення чинників, які мали вирішальний вплив на електоральний вибір громадян¹⁷.

У контексті розгляду зазначеної проблеми слід звернутися до питання так званої «спіралі мовчання», яку розробила дослідниця Е.Ноель-Нойман, котру називають «німецькою Кассандрою». Саме вона заснувала в 1947 р. перший у Німеччині Інститут дослідження громадської думки в м. Алленсбах. Проаналізувавши багаторічний досвід проведення соціологічних опитувань, вона зауважила *систематичну розбіжність між показниками опитувань і результатами виборів*¹⁸. Теорію «спіралі мовчання» було засновано на припущенні, яке пізніше дістало беззаперечне підтвердження в дослідженнях щодо конформізму та поведінки суспільних груп: *якщо індивід свідомий того, що його погляди збігаються з поглядами більшості, він висловлює їх незмірно охоче*. І навпаки, якщо він має протилежне відчуття, то намагається зберігати мовчання щодо своїх поглядів, ухиляючись від опитувань, або видає неправдиву інформацію. Е. Ноель-Нойман підкреслює, що «мовчання» обов'язково треба теж брати до уваги як форму артикуляції громадської думки, яка подеколи може ставати вирішальною»¹⁹.

Найбільш ефективним засобом формування відповідної громадської думки є саме *рейтинги*. Тут передусім йдеться про телебачення

як найбільш впливове ЗМІ, яке створює у громадян уявлення про те, які погляди поділяються суспільством, а які відкидаються. Як засвідчили результати дослідження, проведеного Е.Ноель-Нойман після виборів до Бундестагу 1976 р. (дана тенденція є актуальною на сьогодні), ті, хто вагався із власним вибором, остаточно сформулювали свою позицію саме під впливом телебачення, яке артикулювало погляди, прихильні до соціал-демократів, представляючи їх як позицію більшості.

В Україні вивчення громадської думки здійснюється провідними соціологічними кампаніями: Київським міжнародним інститутом соціології, Центром «СОЦИС», Українським інститутом соціальних досліджень, Центром «Соціальний моніторинг» та Українським центром економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова. Широкомасштабне опитування — 2 тис. респондентів віком від 18 років — було проведено кожною з перерахованих кампаній у травні 2003 р. по всіх регіонах України. Всього в опитуваннях брали участь 8117 осіб²⁰. Результати отриманих під час опитувань даних дають змогу відстежити кілька позицій, що визначають думку більшості опитаних. Серед них, зокрема:

- низький рівень довіри до Верховної Ради України і влади загалом. Панічний страх українців перед продовженням парламентських повноважень і очевидне бажання скоротити кількість народних депутатів якнайкраще демонструють цю особливість — сприйняття законодавчої влади нашими співгромадянами;

- небажання українців наділяти значними повноваженнями Президента і судову владу;

- бажання людей активніше впливати на прийняття важливих для країни рішень. Звідси — схвалення пропозицій (майже 50% опитаних), згідно з якими закони може приймати всеукраїнський референдум без затвердження їх будь-яким органом влади;

- водночас, за зізнанням опитаних, політикою «дуже цікавиться» лише 10–12%.

Дедалі частіше при вивченні громадської думки, особливо під час проведення виборчих кампаній, застосовують досить поширену методикку «фокус-груп», тобто сфокусованих групових дискусій, яка і є одним з різновидів так званих «якісних методів».

Метод «фокус-груп» дає змогу провести більш глибокі дослідження мотивів та переконань електорату. Під час роботи фокус-груп в експериментальній ситуації досліджуються групи виборців з 6–8 осіб. Підбираючи людей у групу для проведення дискусії,

бажано виключити представників ЗМІ, лідерів політичних партій, підприємців. Найкраща група та, яка складається з різних прошарків населення, що живуть у певній місцевості. Їх інтерв'ювання не дає статистично надійних результатів, але дає змогу глибше проникнути в настрої електорату. Без цього неможливо обійтися, розробляючи сучасну виборчу кампанію.

Одним із ефективних методів дослідження громадської думки є екзит-поли. «Exit-poll» в буквальному перекладі з англійської мови означає «опитування на виході». Опитування на зразок екзит-полу були винайдені американськими телевізійними каналами у 1960-ті роки, щоб задовольнити потребу електорату в максимальній оперативній інформації про вибори²¹.

Упродовж останніх 30 років у світовій практиці екзит-поли з наукового експерименту перетворилися на одну з найпомітніших складових висвітлення виборів на телебаченні й у пресі. Дані опитування є звичайною практикою виборчих кампаній у демократичних країнах. Можна виділити принаймні три основні функції, які вони виконують:

1. Основна мета таких опитувань — прогноз результатів виборів, аналіз електоральної поведінки громадян до підведення офіційних підсумків.

2. Екзит-пол є також різновидом громадського контролю за чесністю виборів, він робить процес голосування більш прозорим, що особливо актуально для країн, які перебувають у процесі демократизації.

3. Опитування виборців після голосування мають і значно більшу цінність: фактично це єдиний спосіб точно визначити соціально-демографічні характеристики виборців різних кандидатів, побудувати реальний соціально-демографічний зріз електорату.

Чинне законодавство регулює також і порядок висвітлення у ЗМІ результатів екзит-полів. Оприлюднення подібних результатів у день виборів до закінчення голосування, тобто до закриття виборчих дільниць, заборонено п.19 ст.56 Закону «Про вибори народних депутатів України», яка й регламентує порядок оприлюднення результатів опитування виборців щодо їх волевиявлення. Ця демократична норма відповідає міжнародним стандартам. Проте тут маємо парадокс: заборона є, а от механізмів для забезпечення її функціонування немає. Побудова демократичного суспільства, нефальсифіковані вибори можливі лише в громадянському суспільстві.

За яких же обставин можливі в Україні вільні вибори? Якщо говорити стисло, то лише тоді, коли в суспільстві стане домінувати вільний громадянин (незаангажований електорат). Інші роз'яснення проблеми (хоча і нагальні, і потрібні, і дочасні) є лише частковими, оскільки докорінно не змінюється загальна ситуація у стосунках трикутника: влада — громадянське суспільство — електорат.

Роль законодавства полягає в регулюванні процесу виборів. Воно має обмежувати уже зазначен вище негативні тенденції. Завданням законів про вибори є забезпечення демократичної процедури. «Процедура» в цьому разі є принципово важливим елементом нашого формулювання. Законодавство про вибори належить до процесуальних норм, дотримання яких є атрибутом демократії. Україна досі не має стабільного виборчого законодавства. Це, звісно, почасти є наслідком того, що відбувається процес становлення держави і нестабільність є «воробою зростання». Водночас виборче законодавство є заручником політичної боротьби. Закони про вибори народних депутатів ухвалюються під кожні вибори. Отже, доля закону вирішується безпосередньо тоді, коли учасники законодавчого процесу — депутати і Президент — переймаються виборчими цілями.

Більш ніж 90% опитаних не зверталися протягом 12 місяців до силових структур по допомогу, оскільки вони не бачили з боку названих організацій фактичної допомоги щодо розв'язання особистих проблем. Реальними ж засобами захисту своїх прав громадяни вважають *нелегітимні форми участі* («неправові практики») — використання особистих зв'язків і знайомств, вирішення проблем за допомогою хабаря або недержавних впливових структур. Водночас переважна більшість українців не вважають, що партії, ЗМІ, профспілки та інші громадські організації є інструментом для захисту їх інтересів.

Таким чином, реалією українського сьогодення є недовіра до суспільних та політичних інститутів, які функціонально призначені захищати права громадян. Низький рівень політичного включення громадян пояснюється, по-перше, звуженням простору публічної політики, оскільки не лише громадяни, але і рядові члени партій не відчувають реальної здатності впливати на політику держави; по-друге, тим, що українське суспільство все ж залишається споживацьким, де більше 60% мешканців перебувають за межею бідності, в зв'язку з чим зусилля громадян спрямовані на елементарне виживання і адаптацію до нових умов життя. Крім того, якщо в радянські часи існувало своєрідне «державне замовлення», то

нині такого замовлення не існує. Відповідно, й життєва енергія тепер спрямовується в інші сфери. А власна політична діяльність стає справою професіоналів в обличчі «політичного класу». Зазвичай, це лідери й функціонери політичних партій, а також його безпосереднє оточення і водночас — «нубориші» великого бізнесу. На погляд автора, велика політика не доступна для членів первинного осередку, вона закінчується на рівні районної ланки. Але разом з тим населення розуміє, що з політики зникає дух змагальності, що участь у політиці дає людині змогу впливати на зміну власного життя, захист власних позицій.

Підсумовуючи, зазначимо, що Україна сьогодні розбудовує соціальну, правову державу, формується громадянське суспільство, економічні відносини реформуються у напрямі ринкових форм, народжується політична нація. Особливу роль у цьому процесі відіграють вибори, які є формою прямого народовладдя. При цьому під час виборів та політична боротьба, що перманентно і дещо приховано точиться фактично між представниками різних соціальних угруповань, виплескується назовні. І що чіткіше постають у виборах різні політичні напрями, рухи, об'єднання, тим виразніше й вагомніше свій підсумковий вердикт виголошують виборці, або ж електорат.

¹ Див.: Нельма О. Вибори як індикатор і чинник національної інтеграції // Нова політика. — 1999. — №6. — С. 232.

² Див.: Процьків М // Молода нація. — 1999. — №10; Процьків О. Вибір, вибори та політична комунікація // Політика, політичні науки. — 1999. — №9. — С. 255.

³ Див.: Хома Н.М. Мотивація електоральної поведінки громадян // Наукові записки Укр. акад. друкарства. — 1999. — Вип. 1. — С. 146–149.

⁴ Див.: Удовенко П., Зельницький А. Партійна політика: вплив недержавних громадських організацій на формування та впровадження. — К., 2007. — 128 с.

⁵ Див.: Жильцов С.С. Неоконченна пьеса для «оранжевой» України: По следам событий. — М.: Международные отношения, 2005. — С. 115.

⁶ Кочубей Л. Виборчі технології: політологічний аналіз (на прикладі виборів до парламенту сучасної України). — К.: ТОВ Видавництво «Юридична думка», 2006. — С. 41.

⁷ Кутырев Н.Т. Технологии победы на выборах. — М., 1999. — С. 6–7.

⁸ Вибори — 2006: Умови, суб'єкти, наслідки: Аналіт. доп. Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2005. — №10. — С. 28.

⁹ Україна, 2004 рік: перебіг президентської виборчої кампанії очима громадян: Аналіт. доп. Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2004. — №10. — С. 6.

¹⁰ Див.: Підготовка і проведення виборчих кампаній / Авт.-укладач В.О.Наумов — К., 2002. — С. 11.

¹¹ Див.: Вибори до Верховної Ради України 2002 року: Інформац.-аналіт. вид. / ЦВК України. — К., 2002. — С. 147.

¹² Мотивація вибору громадян // Національна безпека і оборона. — 2005. — №10. — С. 21.

¹³ Див.: Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування / За заг. ред. Є.В.Радченка. — К., 2003. — С. 243.

¹⁴ Див.: Гудина Ю.В. Активность российских избирателей: теоретические модели и практика // Полис. — 2003. — №1. — С. 112.

¹⁵ Ахременко А.С., Мелешкина Е.Ю. Голосование «против всех» как форма политического протеста: проблемы изучения // Политнаука: современное состояние. Тенденции и перспективы. — М., 2002. — Вып. 1. — С.24.

¹⁶ Чалий С. Мас-медіа в Україні: між державою й олігархами // Сучасність. — 2002. — №3. — С. 96.

¹⁷ Балашова А.Н. Технология избирательной кампании в западной политической науке // Вестник МГУ. Сер. 12: Политические науки. — 2002. — №2. — С. 65.

¹⁸ Нозль Нойман Э. Общественное мнение: открытие спирали молчания / Пер. с немецкого — М., 1996. — С. 65.

¹⁹ Ярош О. ЗМІ як дзеркало громадянської думки. Проблеми коректної презентації результатів соціологічних опитувань // Контекст. — 2001. — №12. — С. 18.

²⁰ Трофімова Н. У влади багато влади. Народ хоче активніше впливати на прийняття політичних рішень // День. — 2003. — 4 червня. — С. 4.

²¹ Кучерів І. Перші українські опитування екзит-пол під час виборів Президента // Політичний портрет України. — 2000. — Вип. 22: Вибори — 99. — С. 118.